

VII

U SASTAVU 1. ARMIJSKE GRUPE

(20. septembar — 23. oktobar)

POKRET I BORBE U IZVORNOM DIJELU Z. MORAVE

Izbijanjem Operativne grupe divizija na Bukulju, Venčac i Rudnik i oslobođenjem Arandelovca, Rudnika i G. Milanovca, uspostavljeno je neposredno operativno i taktičko sadejstvo Grupe sa 1. proleterskim (1. i 6. proleterska divizija) i 12. udarnim korpusom (11, 16. i 36. divizija) koji su ovladali grebenima planina Medvednik, Povlen, Maljen i oslobodili varoši Krupanj, Valjevo, Lajkovac, Lazarevac a potom nastavili prodiranje prema Tamnavi, Pocerini i Mačvi. Time je južno i jugozapadno od Beograda koncentrisano 8 divizija NOV, spremnih da oslobode preostali dio zapadne Srbije i Šumadije, upuste se u odlučne borbe za presijecanje komunikacija koje vode iz doline Zapadne Morave ka Beogradu i spoje se sa jedinicama Crvene armije radi oslobođenja Beograda. Radi objedinjenja predstojeće ofanzive svih 8 divizija, Vrhovni komandant ih je 15. septembra potčinio komandantu Operativne grupe divizija¹ (general Peko Dapčević).

¹ Operativna grupa divizija uključena je u sastav 1. proleterskog korpusa, čijem je Štabu bio potčinjen i 12. korpus. Tako je u prvo vrijeme Štab 1. proleterskog korpusa komandovao jedinstvenom operativnom grupom, koja je kasnije nazvana 1. armijska grupa NOV. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945*, str. 88—90; *AVII*, k. 28, reg. 1/4-1.

Pošto neprijatelj nije raspolagao dovoljnim snagama za ofanzivne poduhvate protiv naših 8 divizija, on se, uglavnom, orijentisao na odbranu preostalih uporišta i komunikacije Beograd — Kragujevac — Kraljevo, koja je za njega bila od izuzetnog značaja. Komandant njemačkih snaga u Srbiji imao je na raspolaganju 5. SS policijski puk, nekoliko landesšicen-bataljona, puk divizije »Brandenburg«, tenkovski bataljon i oklopni voz, zatim jedinice: Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Srpske državne straže, Ruskog zaštitnog korpusa i četnike. Neprijatelj je, izgleda, vjerovao da će tim snagama zaustaviti naše dalje prodiranje i zadržati situaciju u svojim rukama do dolaska jedinica Grupe armija »E«, koje su se povlačile iz Grčke na sjever. Međutim, pristizanje Grupe »E« spriječeno je dejstvima naših jedinica i savezničke avijacije po komunikacijama u dolini Vardara i Ibra, tako da tek polovinom oktobra prve jedinice dopijevaju u rejon Kraljeva. Pošto su već 11. oktobra svi prilazi sa juga ka Beogradu bili čvrsto zatvoreni, Grupa »E« se uputila dolinom Z. Morave na lijevu obalu Drine, i dalje ka sjeveru — dolinom Drine i Bosne.²

² Zbog brzih prodora Crvene armije kroz Rumuniju u Bugarsku, njemačka komanda je u jesen 1944. godine postavila težište odbrane Balkana na četvarougao: Beograd — Negotin — Niš — Kraljevo. Izbijanje jedinica 3. ukrajinskog fronta, u sadejstvu sa snagama našeg 14. korpusa, južno od Dunava slomilo je ovu odbranu, a prodorom 10. oktobra 5. motostreljačke brigade, a potom i 68. streljačkog korpusa Crvene armije na V. Moravu (u rejonu V. Plane) i uspostavljanjem čvrstog kontakta sa jedinicama naše 1. armijske grupe, njemačke snage u Srbiji južno od Dunava bile su presječene na dva dijela. Snagama sjeverno od linije Obrenovac — Mladenovac — Petrovac komandovao je i dalje Štab grupe »Felber« (potčinjen štabu 2. oklopne armije), dok su snage južno od navedene linije potpale pod komandu Štaba 34. armijskog korpusa (formiran 14. oktobra i potčinjen Štabu Grupe armija »E«) sa zadatkom da organizuje širi mostobran u rejonu Kraljevo — Kragujevac za prihvatanje snaga Grupe armija »E«. U ovoj situaciji komandant Jugoistoka namjeravao je da pruži odlučan otpor u širem rejonu Beograda, stvori potrebno vrijeme da prikupljenim snagama iz rejona Kraljevo — Kragujevac izvrši prodor ka Beogradu i time skрати i stabilizuje Balkanski front od Dunava, dolinom Velike i Zapadne Morave, Sandžaka, Crne Gore do Jadranskog mora. U duhu ovakve zamisli, snage grupe »Felber« i 34. armijskog korpusa uporno su nastojale da stabilizuju front južno

Na osnovi naređenja Vrhovnog štaba od 17. septembra komandantu Operativne grupe divizija za prodor prema Savi i Beogradu, a i sam uočivši slabost neprijatelja, Štab 1. armijske grupe donio je odluku za smjelo prodiranje prema Savi i Beogradu, radi konačnog oslobođenja zapadne Srbije i presijecanja komunikacija Beograd — Kragujevac i Kraljevo — Čačak. U duhu ove odluke izdata je zapovijest 21. septembra u kojoj su precizirani zadaci jedinicama:³ 12. udarni korpus brzim naletom oslobađa Loznicu i Koviljaču, prelazi Cer, prodire u Mačvu i Posavinu, a , prema situaciji, napada, pa i oslobađa, Šabac; 6. proleterska divizija u pripravnosti na širem rejonu Valjeva, radi sadejstva 12. udarnom korpusu u nastupanju prema Savi; 1. proleterska divizija jednim dijelom snaga čvrsto zatvara komunikacije dolinom Kolubare (ka Valjevu), a dijelom snaga prodire ka Ubu i Obrenovcu; 5. udarna divizija, iz Arandjelovca i sa Bukulje i Venčaca, prodire prema Kosmaju, a potom djeluje protiv snaga na komunikaciji Beograd — Kragujevac; 21. udarna divizija, sa prostorije Šatornja — Rudnik — G. Milanovac — selo Vračevšnica, djeluje prema Čačku, Kragujevcu i Topoli i komunikaciji Čačak — Bečanj — Kraljevo; 17. udarna divizija, kao rezerva 1. armijske grupe, postaviće se na prostoriju Pranjani — Kosjerić, a jedan bataljon će uputiti na prostoriju Varda — Ruda Bukva; manjim dijelovima stalno će rušiti komunikaciju Čačak — Užice, izviđati garnizone Užice i Bajinu Baštu i kontrolisati komunikaciju Užice — Rogačica; na pravcu G. Milanovca održavaće vezu sa 21. divizijom, a na pravcu Medvednika sa 6. proleterskom divizijom.

Jedinice 17. divizije, nakon pokreta 22. i 23. septembra, zauzele su slijedeći raspored:

—• 6. proleterska brigada u širem rejonu Kosjerića na položajima Varda (k. 809), sa zadatkom: zatvaranje pravca

od Beograda. Zato su i borbe oko Beograda i u dolini Z. Morave od Kraljeva do čačka smatrane najoštrijim u Srbiji 1944. godine.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945, Beograd 1957, str. 110—111; *Beogradska operacija*, Beograd 1964, str. 127—130.

¹⁵ *Zbornik* 1/14, dok. 151, str. 434.

prema Valjevu od Užica i Duba, izvidanje ka Užicu i kontrola cesta koje izvode iz doline Drine prema Dubu. Pred Kosjerićem brigada je razbila manju grupu četnika i bez otpora ušla u varoš, gdje je zaplijenila radionicu za opravku oružja. Radi što uspješnijeg izvidanja, brigada je isturila prednji odred jačine jednog bataljona iznad Užica, na liniju k. 611 — k. 734 — k. 812;

•— 2. krajiška brigada razmjestila se na prostoriji sela: Duškovci — Glumač — Granica, radi rušenja ceste i ometanja saobraćaja na komunikaciji Užice — Požega — Čačak. Pri izbijanju na komunikaciju kod sela Prijanovića, izviđački vod brigade zaplijenio je kamion i zarobio 4 četnika. Radi što efikasnijeg dejstva, brigada se 25. septembra primakla cesti i razmjestila na prostoriji sela: Tučkovo — Gugalj •• Prijanovići —• Bakionica — Glumač — Vranjani —• Lelići — Dobrinja;

— 15. majevička brigada ostala je na istoj prostoriji, s tim što je jedan bataljon isturila na položaje Rožaj (k. 603) — Sovljak (t. 608), radi kontrole i zatvaranja komunikacije koja iz Čačka preko sela Gorijevnice vodi za G. Milanovac i objezbeđenja boka 21. divizije u Brđanskoj klisuri;

—• Stab divizije, sa prištapskim dijelovima i sanitetom divizije, smjestio se u selu Duškovcima.

Za 12 dana, koliko se divizija zadržala na ovom terenu, razvila je intenzivan politički rad sa narodom — pored političke i vojne obuke, organizacionog sređivanja i ponune sopstvenih jedinica. Po svim većim selima osnovani su mjesni, a u opštinskim centrima opštinski narodnooslobodilački odbori i komande mjesta sa partizanskim stražama.

S obzirom na bogatu socijalističku tradiciju ovog kraja, u kojem je Dimitrije Tucović posijao klice socijalizma i odakle su 1941. godine zračile ideje naše revolucije, konferencije i zborovi bili su vrlo posjećeni. I pored žestokog terora i propagande, ni okupator ni četnici nisu pokolebali vjeru naroda u pobjedu revolucije.⁴

⁴ A kakva je bila propaganda neprijatelja i reagovanje naroda neka posluže dva primjera koje je doživjela 17. divizija. Kada se jedna četa 6. proleterske brigade, prilikom čišćenja sela od

Pošto je 6. oktobra primijećeno izvjesno zatišje u Užicu, Štab 6. proleterske brigade je uputio 2. bataljon i jednu četvu 3. bataljona u nasilno izviđanje. Bataljon je bez borbe ušao u grad (jer se neprijatelj u toku dana povukao) u kojem je naišao samo na zaštitničke dijelove. Zaplijenjeno je 15 pušaka i nešto opreme.

Poslije dva-tri dana počeli su da se prijavljuju sa oružjem oni koje su četnici prisilno mobilisali, a uz pomoć naroda pronađeno je nekoliko četničkih magacina sa izvjesnom količinom artiljerijske, minobacačke i puščane municije, a i znatnim količinama hrane i opreme.

Petnaesta majevička brigada odbila je sve pokušaje Nijemaca i četnika da se od Čačka probiju prema G. Milanovcu i napadnu s boka 21. diviziju u Brđanskoj klisuri. Od Požege i Užica prema Valjevu neprijatelj nije pokušavao da prodire, jer su ga u tome spriječili napadi 2. krajiške i 6. proleterske brigade na komunikacije i u oba garnizona. Potpuni prekid saobraćaja nije se mogao postići, jer naše jedinice nisu imale teže naoružanje, a Nijemci su duž komunikacija krstarili tenkovima.

U to vrijeme dužnost načelnika Štaba 17. divizije predao je 26. septembra potpukovnik Vukašin Subotić, jer je ukazom Vrhovnog štaba postavljen za pomoćnika načelnika Štaba 1. armijske grupe. Vukašin, dobar i iskren drug, volio je ljude, a kao vrlo hrabar, disciplinovan i pedantan štabni oficir, bio je desna ruka komandantu. Za vršioca dužnosti načelnika Štaba divizije, odlukom Štaba 1. armijske grupe, postavljen je major Ratko Vujović, dotadnji komandant 15. majevičke brigade, a za komandanta brigade dotadnji zamjenik, kapetan Vlado Karanović.⁵

četničkih grupica spustila iz Varde do Rogačice i tu ostala čitav dan, mnogi seljaci sa drage strane Drine, saznajući da je to jedinica 6. proleterske-njihove-istočnobosanske brigade, prepuni radosti došli su da pozdrave svoje borce. Tako su demantovane laži neprijatelja da je 6. istočnobosanska brigada uništena još u 7. neprijateljskoj ofanzivi.

Takođe je zanimljiv slijedeći primjer: kad je 6. proleterska brigada izviještena iz Užica da srednjoškolci Internata svim srcem žele da se izvuku iz grada da bi stupili u NOV. Štab brigade je uputio u grad tokom dvije uzastopne noći jednu četvu i sa niom je izišlo 45 omladinaca, 40 omladinki, 1 profesor i 1 učitelj. Svi su raspoređeni u bataljone 6. proleterske brigade.

⁵ Zbornik 1/12, dok. 99 i 108, str. 243 i 267.

Stalni porast brojnog stanja 17. divizije i potreba za novim rukovodiocima zahtijevali su da se nastavi već uhođana praksa: sama divizija stvara sebi kadrove. Zato je pri Štabu divizije 25. septembra organizovan srednji partijsko-politički kurs koji su pohađali 32 druga i 3 drugarice, pretežno politički radnici u četama i bataljonima.

Pošto je bio organizovan intendantski kurs za cijelu Armijsku grupu u Valjevu, koji je trebalo da otpočne s radom 1. oktobra, poslato je iz divizije 12 ekonoma i intendantata četa i bataljona.

Za popunu divizije došlo je 28. septembra iz Beograda i okoline 311 drugova i 16 drugarica (dobrovoljaca), a iz 1. proleterske divizije 33 druga za vojne i političke rukovodioce.

U 2. krajišku brigadu upućeno je 26 drugova i 4 drugarice, u 6. proletersku brigadu 145 drugova, 6 drugarica i 20 rukovodilaca, a u 15. majevičku brigadu 125 drugova, 5 drugarica i 13 rukovodilaca, dok su 4 drugarice raspoređene u sanitet divizije.

Priliv novih boraca omogućio je da se u 6. proleterskoj i 15. majevičkoj brigadi ponovo formira četvrti bataljon (29. i 30. septembra).

Isto tako je 2. i 3. oktobra za popunu 1. konjičke brigade, artiljerijske brigade i *bataljona* pri Štabu 1. armijske grupe upućeno u Ljig: 30 boraca pješaka, 20 artiljeraca i 10 jahaćih konja.

Poslije više od 5 mjeseci prekida ponovo je formirana divizijska bolnica (3. oktobra), a rasformirane brigadne bolnice. Pri brigadama su ostale ambulante u kojima su zadržavani ranjenici i bolesnici za čije liječenje je bilo potrebno manje od 10 dana.

Od 6. septembra do 6. oktobra 17. divizija je uspješno forsirala Ibar i Zapadnu Moravu i izvršila sve zadatke postavljene od Štaba Operativne grupe divizija. U tim borbama novi borački, a naročito novi starješinski kadar, stekao je solidno borbeno iskustvo, što dokazuju i slijedeće brojke: 17. divizija ubila je oko 250 neprijateljskih vojnika, ranila oko 200 i zarobila 82,8, uz sopstvene gubitke od: 19 poginulih, 10 teže i 38 lakše ranjenih i 96 nestalih; zaplijenjeno je: 466 pušaka, 14 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, srednji i 2 laka minobacača, 2 tromblona, automat, 12 pištolja, poljska telefonska centrala sa 6 km kabla i 2 telefona, emisiona radio-stanica, 2 pokretne radio-stanice, 3,600.000 dinara,

znatne količine pješadijske i artiljerijske municije, mnogo opreme i hrane. Istovremeno je divizija izgubila: puškomitraljez, laki bacač sa 30 mina, 20 nagaznih mina, 2.500 puščanih metaka, 20 kg eksploziva i 20 tovarnih konja.⁶

Dolaskom u Sumadiju divizija se znatno popunila, naoružala i snabdjela municijom, uglavnom iz plijena. Manja količina opreme dobivena je i avio-pošilkama od saveznika — pretežno odijela, cipele i sanitetski materijal.

U jedinice divizije dobrovoljno se prijavilo više od 1.000 drugova i ditjgarica, pretežno omladine. Brojno stanje divizije na dan 1. oktobra bilo je: 3.064 druga i drugarice,⁷ a od naoružanja raspolagala je sa: 1.574 puške, 191 puškomitraljezom, 7 mitraljeza, 18 minobacača, 168 automata, 250 revolvera, 70 protivtenkovskih pušaka, protivtenkovskim bacačem, 3' protivtenkovska topa, 7 signalnih pištolja, 4 tromblonske puške, 100 kg eksploziva, 300 štampinskih kapisli, 300 m. sporogorećeg štapina, 4 radio-stanice, 3 poljske telefonske centrale, 16 poljskih telefona, 14 km telefonskog kabla, 75 jahaćih konja i 350 tovarnih konja.

Za protekli mjesec dana upućeno je na liječenje u Italiju 8 teško ranjenih drugova i drugarica.

POKRET KA KRAGUJEVCU I BORBE NA KOMUNIKACIJI TOPOLA — KRAGUJEVAC

U vezi s ranije izdatim naređenjem Vrhovnog štaba Štabu 1. armijske grupe da operacije u Šumadiji 1 istočnoj Srbiji moraju biti usaglašene sa predstojećim operacijama Crvene armije, a pošto je ona već otpočela brzi prodor kroz istočnu Srbiju, komandant 1. armijske grupe radiogramom od 6. oktobra naredio je 1, 5, 6, 17. i 21. diviziji da se do noći 9/10. oktobra prikupe i postave: 6. proleterska na desnom krilu 12. udarnog korpusa, radi sadejstva sa njim u nastupanju prema Obrenovcu; 1. proleterska divizija na prostorijski sela Darosava — Venčane; 5. divizija u širem rejonu Arandelovca i 17. divizija u rejonu Rudnik — D. Šatornja.⁸

Pošto je predstojao usiljeni marš, Štab divizije je odmah izdao zapovijest brigadama po kojoj će se: 2. krajiška brigada sa 3 bataljona (iz Ježevice) uputiti pravcem: selo Pranjani — selo Beršići — planina Rudnik, na pro-

⁶ Zbornik 1/12, dok. 203, str. 559.

⁷ Zbornik 1/12, dok. 203, str. 559.

⁸ Zbornik 1/13, dok. 53: Zapovjest **Štaba 17. divizije.**

storiju G. Trešnjevica. Jedan njen bataljon, koji je ranije uputio četu preko Z. Morave (D. Dobrinja), radi veze sa jedinicama 37. divizije, ostavljen je u selu D. Dobrinja da sačeka četu, a zatim usiljenim maršem krene za brigadom. Brigada je pri prolazu kroz Pranjane prihvatila divizijsku bolnicu i smjestila je u G. Trešnjevicu. Noću je krenula i 15. majevička brigada iz sela Pranjana preko sela Takova i planine Rudnika za selo D. Trešnjevicu. Jedinice 6. proleterske brigade, Štab divizije i hirurška ekipa, zorom 7. oktobra, izvršili su pokret iz Kosjerića i sela Duškovci preko Pranjanja, Takova i Rudnika u sela Vojkovce i G. Trešnjevicu.

U toku pokreta Štab 17. divizije primio je radiogramom naređenje komandanta 1. armijske grupe da dijelom snaga smijeni jedinice 21. divizije i čvrsto zatvori pravce Čačak — G. Milanovac i Kragujevac — G. Milanovac; istovremeno je pod komandu 1. armijske grupe stavljen Čačanski odred (rejon G. Milanovac). U vezi s dobijenim naređenjem 6. proleterska brigada zadržana je u rejonu G. Milanovca, gdje je smijenila jedinice 21. udarne divizije i zaposjela položaje: 3. bataljon u selu Brđani, zatvarajući pravac Čačak — G. Milanovac; 1. batalion na liniji V. Vujan (t. 857) — Jasike (k. 706) radi kontrole i zatvaranja pravca od Knića; 4. bataljon u selu D. Vrbava, a s jednom četom na položaju Crni vrh (t. 902), zatvarajući pravac od Kragujevca, s tim da se poveže desno sa 1. bataljonom; 2. bataljon (brigadna rezerva) u selu Velereč (sjeverno od G. Milanovca); brigadna ambulanta i Štab brigade u G. Milanovcu. Čačanski NOP odred dobio je zadatak da kontroliše pravce prema Suvoboru, Maljenu, Čačku i U. Požegi. Štab divizije pred mrak 8. oktobra stigao je i smjestio se u selu G. Trešnjevici.

Pošto se očekivalo da će 10. ili 11. oktobra prednji dijelovi 3. ukrajinskog fronta izbiti u dolinu V. Morave, Štab 1. armijske grupe pomakao je 9. oktobra sve divizije bliže Beogradu i V. Moravi: 1. proletersku na komunikacije Ralja — Mladenovac, za napad na Mladenovac; 5. diviziju na komunikacije Mladenovac — Palanka i Topola — Palanka, radi napada na Topolu i Palanku; 21. udarnu diviziju na pravac Saranovo — Radovanje u cilju napada na V. Planu i povezivanja sa jedinicama 3. ukrajinskog

fronta; 17. udarnu diviziju na prostoriju sela: Ovsišće — Čumić — Ugarevac — Jaružice sa zadatkom da zatvori pravac od Kragujevca, a u G. Milanovcu zadržan je Čačanski odred radi zatvaranja pravca Čačak — G. Milanovac.

Da bi se što prije postupilo po naređenju, Štab 17. divizije već je u 17.15 časova izdao zapovijest⁹ po kojoj će:

— 2. krajiška brigada posjednuti (10. oktobra, duž komunikacije Kragujevac — Topola) položaje: Glavnica (k. 495) — Kaluđerica (t. 437) — Čumićino brdo — Svetinja (k. 459), Crvenac (k. 268) i Dedinje;

— 15. majevička brigada izići će: 3. bataljonom na položaj Vinogradi (t. 332) — Visak (396), sa zadatkom kontrole i zatvaranja komunikacije Kragujevac — Rača, odnosno Cerovac — Rača; 4. bataljonom na položaj Bele bare (k. 303) — Poljana (k. 295) za dejstvo na komunikacije prema Topoli i Rači; 2. bataljonom na Karanovac (k. 313) i Arnautsko brdo (k. 268), s tim da sadejstvuje sa bataljonom 2. krajiške brigade na Crvcencu, a dejstvuje na komunikaciju Kragujevac — Topola; 1. bataljon (brigadna rezerva) u selu G. Jarušice;

— 6. proleterska brigada sa prostorije sela Ramača — Vrbica — Stragari kontrolisaće i zatvarati komunikacije od Kragujevca i Knića za Stragare. Njen 4. bataljon zaposjeda položaje duž komunikacije Pajazitovo — Stragari na položajima Tavančić (k. 549) — Krš (k. 571); 1. bataljon zatvara sa položaja Klisura (k. 573) — Ugljarevac (k. 459 i t. 507) komunikacije iz Kragujevca i Knića koje preko sela Bara vode za Stragare. Drugi bataljon sa jednom četom obezbjeđevao je divizijsku bolnicu u Stragaru, a sa ostalim snagama na položajima Šturac (k. 1115) — Pavatlija (k. 854), radi kontrole i zatvaranja komunikacije G. Milanovac — Rudnik; 3. bataljon (rezerva brigade) na Ramačkim visovima (k. 811); Štab divizije u selu Ovsišću; hirurška ekipa i trijažna stanica sa 2. krajiškom brigadom u južnom dijelu Ovsišća. Čim su izišle na položaje, sve jedinice otpočele su utvrđivanje.

⁹ Zbornik 1/13, dok. 76 i 83, str. 189. i 207.

Vrhovni komandant 10. oktobra uputio je komandan-
tu 1.armijske grupe direktivu:

»Najkasnije 11, a ako je ikako moguće i danas 10 ov. mj.,
Tvoje jedinice trebale bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije
kod Palanke, Velike Plane, Donje Rače ili kod Brzana, gdje su
se već juče prebacile preko Morave prethodnice Crvene armije.
Jedno odjeljenje Crvene armije nalazi se na pola puta između
Kragujevca i Brzana kao pobočna zaštitnica. Jedno odjeljenje
nalazi se kod Male Plane, a glavnina će vjerovatno već danas sti-
ći na ovo mjesto.

Ovdje će Tvoje jedinice biti posadene na kamione i brzo
krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage
Tolbuhina sa jednim pojačanim tenkovskim korpusom. Jedna
Tvoja divizija mora po svaku cijenu braniti komunikaciju Kra-
gujevac — Topola. Šaljite hitno brza izviđačka odjeljenja napri-
jed radi kontakta sa dijelovima Crvene armije. Sve ove operacije
u sporazumu su sa Tolbuhinom sa kojim držimo tijesan kontakt.
Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice prve uđu
u Beograd.«¹⁰

Oko 22 časa istoga dana Štab 17. divizije dobio je od
Štaba 1. armijske grupe radiogramsko naređenje:

»...po svaku cijenu držite komunikaciju Kragujevac — To-
pola. Odjeljenja Crvene Armije nalaze se između Brzana i Kra-
gujevca. Uputite jedan vaš bataljon da se spoji sa tim dijelovima.
U Topoli se nalazi njemački garnizon od 700 nj. (vojnika) sa ko-
jim jedna Krajiška brigada vodi borbu. Peko«¹¹

I pored blagovremeno izdate zapovijesti, članovi Šta-
ba divizije su u toku noći obišli štabove brigada i sa njima
precizirali dopunske mjere radi fortifikacijskog utvrđi-
vanja položaja.

Sa tri bataljona 2. krajiška brigada posjela je polo-
žaje neposredno duž ceste (izbacivši na nju sva raspolo-
živa protivtenkovska sredstva) sa težištem odbrane na
Svetinji. S obzirom na to da se položaj morao braniti po
svaku cijenu, prišlo se prekopavanju ceste, kopanju ro-
vova i izradi prepreka po dubini položaja. Jedan bataljon
2. krajiška brigada je trebalo da orijentiše prema Topoli
za svaku eventualnost i sadejstvo 10. brigadi 5. divizije.
Majevička brigada pomjerena je u rejon sela V. Krčmare,

¹⁰ Zbornih 1/13, dok. 97.

¹¹ AVII, dok. 3/35-2, k. 37.

s tim da Obavezno drži Visak (t. 396) i sve dominantne položaje oko ceste Kragujevac — Topola, kao i da čvrsto zatvori cestu Cerovac — Rača. U slučaju da neprijatelj izvrši jači pritisak na položaje 2. krajiške brigade, 15. majevička sadejstvovaće joj sa Karanovca u pravcu Svetinje. Jedan bataljon brigada je uputila u pravcu Brzana da uspostavi vezu sa jedinicama Crvene armije. I 6. proleterska brigada pomjerena je malo južnije, na položaje Bannjača (k. 477) —• Krš (k. 571), s tim da jednim bataljonom djeluje protiv snaga na komunikaciji Kragujevac — Topola, sadejstvujući tako 2. krajiškoj brigadi u odbrani položaja na Svetinji.

U toku 11. i 12. oktobra Nijemci su uporno nastojali da jakim motorizovanim kolonama 117. lovačke divizije ovladaju položajima 15. majevičke i 2. krajiške brigade i oslobode komunikaciju Kragujevac — Topola, ali su uz osjetne gubitke svaki put odbijeni. Upornom odbranom ovih dviju brigada Nijemci su bili lišeni mogućnosti da se koriste tom važnom komunikacijom, baš kada su dijelovi 3. ukrajinskog fronta forsirali Moravu i zauzimali V. Planu i Palanku. U tim borbama uništeno je više od 20 kamiona, a 1 kamion i 1 motocikl su zaplijenjeni. Jedan bataljon 7. krajiške brigade sadejstvovao je 12. oktobra sa 10. brigadom 5. divizije i dijelovima 14. motostreljačke brigade Crvene armije u napadu na njemački garnizon u Topoli. Bataljon je poslije likvidacije garnizona ostao u Topoli, dok su jedinice 5. divizije i 14. motostreljačke brigade odmah produžile za Mladenovac, pripremajući se za napad na Beograd.

Čete 2. krajiške i 15. majevičke brigade, upućene u pravcu Rače i Lapova radi hvatanja veze sa jedinicama Crvene armije, u toku dana su se vratile sa izvještajem da se dijelovi sovjetske 113. streljačke divizije i 14. motostreljačke brigade kreću prema Kragujevcu i Topoli, i da ih treba očekivati još u toku dana.

Zato sam sa četom 15. majevičke brigade pošao u pravcu Rače, da lično uspostavim vezu sa Štabom sovjetske streljačke divizije i usaglasim dejstva prema Kragujevcu. U Rači nisam našao Štab divizije nego Štab jednog bataljona te divizije. Iako sam se najavio kao pukovnik i komandant 17. udarne divizije, jedan oficir tražio je da odložim pištolj prije ulaska u sobu ko-

mandanta bataljona. Uvrijeđen napustio sam Štab. Ubrzo, stigao me je major, komandant bataljona, i pozvao u Štab, gdje mi je »objasnio« da je adutant pravilno postupio. Kada sam mu postavio pitanje da li razoiružava svoje komandire četa, komandanta puka ili divizije, gledajući prisutne oficire koji su se zatekli naoružani u Štabu, odgovorio je: »njet«, ali da to čine sa Bugarima i četnicima. Odgovorio sam mu da su Bugari i četnici bili na strani Nijemaca od 1941. godine, a da je NOV njihov saveznik koji je vezivao desetine neprijateljevih divizija. Rekavši mu to i još mnogo drugog o veličini naše borbe, primijetio sam da je majoru kao i svima prisutnima bilo neprijatno. Ubrzo je stigao još jedan major i najavio dolazak komandanta divizije. Čuvši za istup adutanta nastojao je da mi objasni kako se njihove starješine i borci teško snalaze u dosta komplikovanoj političkoj situaciji na Balkanu. Pričao mi je kako četnički komandanti dolaze u njihove štabove na pregovore i nude saradnju. Zatim me je major obavijestio da se svi pripadnici 3. ukrajinskog fronta obavještavaju o doprinosu NOV borbi protiv naci-fašizma, pravilnom stavu prema stanovništvu i potrebi borbene saradnje sa NOV. U divizijskim, korpusnim i armijskim listovima, rekao je major, opširno se piše o bratskom susretu sovjetskih ratnika sa jugoslovenskim borcima i mjesnim stanovništvom. Kao dokaz dao mi je i uputstvo borcima Crvene armije, koje je neka jedinica izdala, ali u njemu nije bilo ni riječi o našoj borbi.

Poslije zakuske koju su priredili domaćini, pošto komandant divizije nije stigao, neobavljena posla uputio sam se za selo Umčare, u kojem se nalazio Štab 15. majevičke brigade, gdje je ubrzo stigao komandant 93. streljačke divizije pukovnik Saličev i odmah mi se izvinio zbog nastalog spora i čekanja. Pošto sam mu izložio situaciju u rejonu Kragujevca, raspored i položaje naših jedinica, dogovorili smo se, načelno, o napadu na Kragujevac, a ako njegova divizija ne bude na tom pravcu, jedan pješadijski i jedan artiljerijski puk stići će 13. oktobra u rejon sela Cerovca, bilo iz njegove ili 113. streljačke divizije.

Gotovo čitav mjesec dana, u teškim borbama oko Kragujevca, Kraljeva, Čačka i u dolini Z. Morave blisko sam saradivao sa pukovnikom Saličevim. Bio je to hrabar ratnik, tih, skroman i divan drug. Shvatao je svu veličinu naše borbe. Nesebično nam je pomogao, kao i čitav njegov Štab, da što bolje ovladamo složenim mehanizmom savremene divizije, jer smo baš tih dana formirali u potpunosti rodovske jedinice. Rastali smo se koncem novembra 1944, da bismo se ponovo sreli kao slušaoci na Višoj vojnoj akademiji u Moskvi 1947. godine.

Prvi neprijatni susret sa oficirima Crvene armije, kao i još neki drugi nepoželjni postupci od strane nekih oficira i štabova ove velike armije, stalno su me navodili da se pitam: Zašto oni kontaktiraju sa četnicima? Zašto smatraju tek formiranu bugarsku narodnu armiju bližu sebi no našu? Zašto se u proglasu Političke uprave 3. ukrajinskog fronta ništa ne govori o našoj borbi i njenom doprinosu Crvenoj armiji? Kako to da oni ne obavješta-

vaju svoje ratnike o proglasu naše Komunističke partije Jugoslavije 1941. godine, u kojem se poziva naš narod na ustanak i borbu za odbranu prve zemlje socijalizma?

Na sva ova pitanja i mnoga druga dobio sam potpun i tačan odgovor tek kasnije, Rezolucijom Informbiroa.

OSLOBOĐENJE KRAGUJEVCA

Izbijanjem jedinica 3. ukrajinskog fronta u dolinu V. Morave i spajanjem sa našom 1. armijskom grupom u rejonu Topole i Mladenovca Nijemcima je bila presječena odstupnica prema Beogradu, te su snage 1. armijske grupe i 3. ukrajinskog fronta otpočele nastupanje prema Beogradu.

Od svojih snaga koje su branile istočnu Srbiju, a potom se prebacile na lijevu obalu V. Morave (prostorija Stalać — Kragujevac), Nijemci su 14. oktobra formirali 34. armijski korpus, koji je dobio zadatak da, držanjem mostobrana Kraljevo — Kragujevac, osigura povlačenje Grupe armija »E« sa Kosova, dolinom Ibra i Z. Morave na lijevu obalu Drine. Težište odbrane mostobrana (do 20. oktobra) bio je Kragujevac i tu su koncentrisani dijelovi: 7. SS, 117, 181. i 297. njemačke divizije, 2 bataljona 1. brdske divizije, kao i manji broj mornara i avijatičara — ukupno oko 5.000 vojnika sa oko 25 tenkova, približno 100 topova i minobacača, većim brojem teških i lakih mitraljeza i nekoliko baterija dvocijevnih i četvorocijevnih protivavionskih topova. Veliki broj drveno-zemljanih i betonskih bunkera, zajedno sa otpornim tačkama u zgradama od tvrdog građevinskog materijala, dopunjavali su spoljni i unutrašnji vatreni sistem odbrane grada.¹³

Za napad na odsjek mostobrana u rejonu Kragujevca određene su 17. divizija i dijelovi 93. i 223. streljačke divizije 68. korpusa Crvene armije.

¹³ Bivši načelnik štaba Grupe armija »E« general Erih Šmit Rihberg (E. Schmidt Richberg) u svojoj knjizi »Das Ende auf Dem Balkan« (Heidelberg, 1955), između ostalog, napisao je: »... u Kragujevcu, na skladištima i u železničkim ešelonima, nalazile su se rezerve od velike vrednosti za Grupu armija »E« koja se povlačila. Ona je već osećala opasnu oskudicu u gorivu za automobile, pa usled toga, uprkos krajnjoj neophodnosti da se pojača odbrana Kraljeva, u stvorenoj situaciji nije bilo moguće odvojiti iz Kragujevca makar i neznatan deo snaga.«

Dolinom Z. Morave (od Kruševca preko Trstenika) nastupale su 2. proleterska divizija NOV i 223. streljačka divizija sovjetskog 64. korpusa. Zadatak im je bio da štite izvođenje Beogradske operacije sa juga, a potom da oslobode Kragujevac, Kraljevo i Čačak i time presijeku pravac povlačenja Grupe armija »E« dolinom Ibra i Z. Morave.

Štab 17. divizije obavijestio je 13. oktobra Štab 1. armijske grupe da je sovjetska 93. streljačka divizija zanoćila na prostoriji Topola — Arandelovac — Šatornja — Rudnik, da će jedna sovjetska motorizovana divizija u toku dana ovladati prostorijom Kragujevac — Botunje — Lužnica i da će ona sadejstvovati 17. diviziji na prostoriji oko Kragujevca.

Proučivši temeljito situaciju, Štab 17. divizije izdao je potčinjenim jedinicama oko 13 časova zapovijest.¹³

Zadatak 15. majevičke brigade bio je da se postavi na prostoriju sela Cerovac — Desimirovac, a pri nailasku jedinica Crvene armije brzo krene na Kragujevac pravcem selo Poskurica — Veliko brdo (t. 315) i iz rejona oslobodi grad, preuzme garnizonu službu. Brigada je pred mrak sa linije sela Desimirovac — Petrovac napala kolonu od oko 100 kamiona i zaprežnih kola na putu od Kragujevca u pravcu Topole — koju su pratili 4 tenka i oko četa pješadije. Poslije kraćeg okršaja kolona se vratila u Kragujevac. Neprijatelj je imao 6 mrtvih i veći broj ranjenih, a zaplijenjeni su mu: motocikl, puškomitraljez, 4 puške i 2 pištolja.

Šesta proleterska brigada je sa tri bataljona pomjerena na prostoriju sela Rogojevac — Zabojnica s tim da sa položaja: Velika Kosa (t. 486) — Rujevica (t. 472) — Zmajevac (t. 459) čvrsto zatvori pravce od Kragujevca i Knića prema Stragarima i G. Milanovcu. U pogodnom momentu, prema razvoju situacije kod Kragujevca, imala je da napadne i oslobodi Knić, a potom se postavi na prostoriju: Bumbarevo brdo — Knić — Gruža, da bi sa najpovoljnijih položaja čvrsto zatvorila komunikacije iz doline Z. Morave ka Kragujevcu. Njen bataljon, koji je

¹³ Zbornik 1/13, dok. 154, str. 357.

obezbjeđivao divizijsku bolnicu, poslije oslobođenja Kragujevca ući će u sastav brigade.

Druga krajiška brigada (rezerva divizije) ostaće na istoj prostoriji, s tim da, poslije izbijanja 15. majevičke brigade južno od Cerovca i Desimirovca, sa ceste ukloni sve protivtenkovske mine; poslije oslobođenja Kragujevca jedan bataljon pomjeriće u selo Natalince, a u Topoli i Natalincima organizovaće komande *mjesta*.

Štab divizije sa prištapskim dijelovima premjestio se iz sela Ovsišta u selo Lužnice, hirurška ekipa u selo Cerovac, a od 17. oktobra u selo Poskurica. Divizijska bolnica ostavljena je, do oslobođenja Kragujevca, sa jednim bataljonom 6. proleterske, u selu Stragari.

Posebna pažnja skrenuta je u zapovijesti da se čvrsto utanače znaci raspoznavanja između naših i jedinica Crvene armije, da ne bi došlo, eventualno, do međusobne borbe. Isto tako upozoreni su štabovi da povedu strogo računa o držanju i ponašanju boraca i starješina u oslobođenim gradovima, imajući u vidu činjenicu da je u posljednje vrijeme, zapravo posljednjih nekoliko dana, u naše jedinice stupio veliki broj novih boraca sa kojima se nije imalo vremena politički i vaspitno dovoljno raditi.

Pred mrak 13. oktobra u rejon sela Cerovac — Desimirovac stigao je jedan pešadijski i jedan artiljerijski puk sovjetske 113. divizije. U toku noći, sa komandantom 113. divizije i kamandantima streljačkog i artiljerijskog puka, dogovoreno je sadejstvo prilikom napada na Kragujevac. Na pravcima naših brigada nije se ništa mijenjalo. Lijevo od komunikacije Kragujevac — Cerovac, sa linije sela *Jovanovac* — Petrovac, dejstvovaće puk 113. divizije, a napad će podržavati njen artiljerijski puk. Na sektor nastupanja 6. proleterske brigade u toku 15. oktobra trebalo je da stigne puk 93. streljačke divizije.

Pokreti jedinica prema Kragujevcu otpočeti su zorom 14. oktobra, a u zoru slijedećeg dana krenulo se u napad: 6. proleterska i 15. majevička brigada zajedno sa pukom 113. divizije jurnuli su na spoljnu odbrambenu liniju *Jovanovac* — Petrovac — Majnić — Divostin — Dragobraća i u toku dana, nailazeći na jači otpor, postigli slijedeće rezultate: puk 113. divizije ovladao je *Jovanovcem* i, nastupajući preko Divljug polja, pred gradom je stao, zbog

jačeg otpora neprijatelja; 15. majevička brigada slomila je *liniju odbrane Petrovac* — • Majnić — Vel. brdo (t. 315) — Vinogradi i tu je zaustavljena protivnapadom neprijatelja sa pravca Sušičkog polja; 6. proleterska brigada (pošto je naknadno naređeno da dijelom snaga napadne Kragujevac, a dijelom snaga Knić) sa dva bataljona ovladala je prostorijom sela Divostin, M. Pčelica, Stanovi i sa linije kota 254 — 232 — 255 — 199 povezala se ulijevo (kod Vinograda) sa jedinicama 15. majevičke brigade. Svi pokušaji neprijatelja u toku dana da je zbace sa tih položaja ostali su bezuspješni. Prvi bataljon brigade sa položaja Zabojnica — Drenovac — Zmajevac (t. 459) napao je željezničku stanicu Dragobraća i zapalio voz sa 10 vagona nafte i 2 vagona opreme.

Sutradan (16. oktobra) nastavljeni su napadi na spoljnu liniju odbrane. Neprijatelj je pružao žilav otpor i snažnim protivnapadima, uz velike gubitke, uspijevao da zadrži čvorna uporišta. Oko 10 časova na položaje 6. proleterske brigade stigao je 51. puk sovjetske 93. streljačke divizije. Poslije izvršenih priprema, dva bataljona ovoga puka, zajedno sa 3. i 4. bataljonom 6. proleterske brigade, djelimično su uspjeli da prodru u zapadni dio grada, ali su protivnapadima neprijatelja odbijeni na polazne položaje. I ponovljeni napad pred sam mrak nije uspio.

Dijelovi 1. bataljona 6. proleterske brigade napali su željezničku stanicu Knić, protjerali obezbjeđenje i zapalili kompoziciju od 10 vagona razne ratne spremne. U dogovoru između štabova brigade i 51. puka, brigada se, sa jednim bataljonom 51. puka i protivtenkovskom artiljerijom, više orijentisala na komunikaciju Kraljevo — Kragujevac, da bi je što čvršće zatvorila.

Ni 15. majevička brigada, ni puk 113. divizije, i pored snažne podrške 113. artiljerijskog puka (iz rejona sela Desimirovca), nisu uspjeli da se probiju do grada. Značajan uspjeh postigao je jedino 2. bataljon 15. brigade, zauzevši položaje neprijatelja u Sušičkom polju, čime je bočno obezbijedio položaje na Vinogradima.

U toku 17. i 18. oktobra nastavljeni su energični napadi, te su jedinice doprle pred samu periferiju grada, slomivši spoljnu odbranu. Bataljoni 15. majevičke brigade ovladali su položajima na aerodromu, dok su jedinice

puka 113. divizije prednjim dijelovima izbile na Staroseoski potok, prešle preko rijeke Lepenice i ovladale Mečkovcem i Košutinjačkim visom (t. 266). Jedinice 6. proleterske brigade i sovjetskog 51. puka zauzele su bunkere na zapadnoj preriferiji grada, iz kojih se neprijatelj povukao, da bi nastavio otpor iz kuća sa periferije.

Svi pokušaji neprijatelja od Kraljeva i Kragujevca da ovlada i uspostavi saobraćaj na komunikaciji između ta dva grada, bili su odbijeni, a uništeno mu je nekoliko kamiona i 2 tenka. Da bi se što bolje zatvorio taj pravac i potukle opkoljene snage u Kragujevcu, pred mrak je upućen jedan bataljon sovjetskog 51. puka (južno od grada između komunikacija Kragujevac — Jagodina i Kragujevac — Kraljevo) sa zadatkom da posjedne položaj Brađani — k. 288 — Beloševac.

Situacija se za neprijatelja na mostobranu kod Kraljeva u toku 18. i 19. oktobra veoma komplikovala. Jedinice 2. proleterske divizije i sovjetske 223. divizije, nastupajući 16. i 17. oktobra od Kruševca dolinom Z. Morave, pošto su savladale otpor Nijemaca i četnika na liniji Medveđa — G. i V. Ribnik i kod Trstenika, i do 19. oktobra izbile na liniju lijeva obala Gruže — selo Vrba, neposredno su ugrozile Kraljevo. Zato je komandant 34. armijskog korpusa uputio 19. oktobra 14. puk 7. SS divizije i 749. puk 117. divizije da ojačaju odbranu Kraljeva.¹⁴ Time je ozbiljno oslabio odbranu Kragujevca pa je 15. majevička brigada u toku dana ovladala sjevernim i istočnim položajima spoljne odbrane grada.

Pojačanje upućeno Kraljevu, čitavog dana u ogorčenim borbama, zadržavali su 6. proleterska brigada i 51. puk Crvene armije duž komunikacije Kragujevac — Dragobraća. Tek pred mrak, u sadejstvu sa snagama koje su nastupale od Knića, jednom manjem dijelu ove grupe uspjelo je uz teške gubitke da se probije prema Kraljevu, dok se glavnina povukla za Kragujevac, izgubivši veći broj kamiona, tenk i motocikl.

Poslije likvidiranja spoljne odbrane, 15. majevička brigada i puk 113. divizije prodrli su u sjeverna i istočna

¹⁴ Zbornik 1/14, dok. 39, str. 81; AVII, reg. 10/1, k. 2.

predgrađa Kragujevca, a neprijatelj je nastavio otpor iz kuća i sa barikada na ulicama.

U toku dana na položaje 6. proleterske i 15. majevičke brigade stigla je po jedna četa sovjetskih tenkova. Poslije snažne artiljerijske pripreme i uz podršku tenkova, zorom 20. oktobra 6. proleterska i 15. majevička brigada sa sovjetskim snagama pošle su u napad za definitivno oslobođenje Kragujevca — na sam dan trogodišnjice masovnog pokolja stanovništva tog herojskog grada. Jedinicama je prethodno saopšteno da su oni osvetnici kragujevačkih žrtava, te zato za fašiste nema milosti.

Jedinice su brzo prodirale u grad, ali i oprezno, jer je neprijatelj pružao ogorčen otpor iz kuća u kojima je držao zatvorene stanovnike. Poslije podne neprijatelj je u zapadnom dijelu grada koncentrisao dio snaga i uz podršku artiljerije i tenkova, iznenadivši naše jedinice, probio se uz teške gubitke za Kraljevo. Njegovi preostali dijelovi, manje grupice i pojedinci, cijelu noć pružali su otpor iz bunkera i kuća u gradu, pa je tek oko 8 časova 21. oktobra grad bio potpuno očišćen od zlikovaca. U borbi za likvidaciju uporišta u gradu masovno je učestvovalo stanovništvo i sa neviđenim oduševljenjem pozdravilo je oslobodioce.

Bilans sedmodnevnih borbi za oslobođenje Kragujevca bio je: na prilazima gradu naše jedinice su ubile oko 400 neprijateljevih vojnika i oficira, više od 400 ranile i 157 zarobile; na ulicama grada nađeno je 2127 mrtvih neprijateljskih vojnika i oficira; naše jedinice su zaplijenile: 11 topova, 11 bacača, 24 mitraljeza, 20 puškomitraljeza, 15 automata, 20 pištolja, oko 10.000 pušaka, 20 tromblonskih pušaka, protivtenkovsku pušku, 200 ručnih bombi, oko 250.000 puščanih metaka, kao i nekoliko skladišta razne ratne spreme i hrane, i uništile: 4 tenka, 4 topa, 31 kamion, 2 voza sa 10 vagona nafte i 12 vagona opreme, 20 punih zaprežnih kola sa 40 konja i 30 motocikla. Zaplijenjene tenkove, kamione, dvocijevne i četvorocijevne protivtenkovske topove zadržale su jedinice Crvene armije. Naši gubici: 52 poginula, 189 ranjenih, 28 nestalih i 9 kontuzovanih.¹⁵

Poslije oslobođenja Kragujevca, 15. majevička brigada ostala je u gradu radi garnizone službe, a 6. proleterska

¹⁵ *Zbornik* 1/14, dok. 151, str. 434.

Prvi bataljon 6. proleterske brigade poslije oslobođenja Kragujevca. U grupi sa štabom bataljona je i zamjenik komandanta brigade kapetan Čedo Đukić

brigada rasporedila se na prostorijsi sela: Rogojevac — Kutlovo — Stragari, s tim da obje brigade neprestano izviđaju i obezbjeđuju pravce od Čačka i Kraljeva; 2. krajiška brigada zadržana je na ranijoj prostorijsi: Topola — Ovsišće — Čumić; Štab divizije i prištapski dijelovi iz Desimirovca premješteni su u Kragujevac, divizijska bolnica iz Stragara u kragujevačku Gradsku bolnicu.

Jedinice Crvene armije koje su učestvovala u napadu na Kragujevac orijentisane su prema Kraljevu i Kniću.

Odmah poslije oslobođenja Kragujevca članovi Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Srbije i Okružni komitet KP preduzeli su organizaciju narodne vlasti na čitavom oslobođenom području, a tek formirane Komanda vojnog područja i Komanda mjesta otpočele su mobilizaciju svih sposobnih muškaraca rođenih 1914—1926. godine. Novo ljudstvo popunilo je 17. diviziju, Šumadijski i Čačanski odred. Po naređenju komandanta 68. korpusa generala Škodunovića, svi topovi i minobacači, koje su

zaplijenile sovjetske jedinice u Kragujevcu, predati su 17. diviziji, koja je potom formirala divizijski artiljerijski divizion i protivtenkovsku bateriju, a istovremeno popunila ili formirala protivtenkovske i minobacačke baterije pri brigadama, kao i minobacačke baterije i protivtenkovske vodove (od protivtenkovskih pušaka) pri bataljonima. Isto tako pristupilo se i formiranju divizijskog inženjerskog bataljona, inženjerskih četa pri brigadama i pionirskih vodova u bataljonima. Brigade su i ranije imale artiljerijske i minobacačke jedinice, ali su, zbog teških borbi i pokreta, ostajale bez njih ili su ih uslijed nedostajanja municije »bazirale«. Relativno dobro popunjen je i sanitet divizije najnužnijim sredstvima i ljudstvom. Dolaskom divizijske bolnice u Kragujevac, ranjenici 17. divizije po prvi put su smješteni, za ondašnje prilike, u savremenu bolnicu. Bolnica je rasterećena tako što su teški ranjenici smješteni u novoformirani bolnički centar.

Prelazak 17. divizije sa partizanskog načina ratovanja (u kojem je bilo relativno malo ranjenika) na frontalni doveo je do velikog broja ranjenika te je sanitet morao da se prilagodi novim uslovima rada. Desetodnevno iskustvo iz borbi za oslobođenje Kragujevca pokazalo je da jedna hirurška ekipa sa jednim hirurgom (i ne samo sa jednim), pa makar i najidealnije locirana, ne može blagovremeno da obradi sve ranjenike. Zato je od stručnog osoblja iz Kragujevačke bolnice ubrzo formirana i druga hirurška ekipa divizije sa iskusnim hirurgom na čelu. Sada je bilo moguće na glavnom težištu napada ili odbrane isturiti hiruršku ekipu, pošto se raspogalao s još jednom.

Period od 10. oktobra pa do spajanja sa jedinicama Crvene armije 15. oktobra nosi sva obilježja uporne frontalne odbrane, za koju jedinice 17. divizije nisu imale iskustva, osim nešto malo 6. proleterska brigada iz dva dana odbrane Tuzle i perioda odbrambenih borbi koncem 1943. godine oko Sarajeva. Međutim, što se tiče utvrđivanja i organizovanja sistema vatre, situacija je bila nešto bolja. Poučene iskustvom u dolini Z. Morave, kada su pretrpjele dosta velike gubitke zbog zanemarivanja utvrđivanja, ovoga puta toga propusta nije bilo. Naročito solidno su bili organizovani odbrambeni položaji 2. krajiške (Ču-

mičko brdo — Svetinja) d 15. majevičke brigade (Vino-
gradi — Krčmari). Pošto jedinice nisu imale dovoljno
pionirskog alata, od seljaka su pozajmljivani asovi i
pijuci. Duž komunikacije Kragujevac — Topola, na po-
tezu Čumičko brdo — Svetinja — Dedinje, bilo je postav-
ljeno protivtenkovsko minsko polje. Bile su predviđene i
rezerve bataljona i brigada za iznenadne protivnapade na
kolone duž komunikacije. Zahvaljujući tim mjerama, i
pored upornih uzastopnih napada jakim motorizovanim
kolonama od Kragujevca, a 12. oktobra zorom i od Topole,
neprijatelju nije uspjelo da se probije i uspostavi saobra-
ćaj između ta dva garnizona, niti da nanese diviziji teže
gubitke. Kada je starješinama i borcima saopšteno da je
zadatak divizije da po svaku cijenu omogući nesmetano iz-
vođenje operacije za oslobođenje Beograda, raspoloženje
je bilo takvo, da je samo preko njihovih leševa neprijatelj
mogao proći od Kragujevca za Topolu i Beograd. Time se
u prvom redu može objasniti primjerni heroizam pripad-
nika 2. krajiške i 15. majevičke brigade u odbrambenim
borbama 11, 12. i 13. oktobra protiv daleko nadmoćnijeg
neprijatelja.

Period borbi za oslobođenje Kragujevca karakteriše
se u prvoj fazi (14. i 15. oktobra) napadima iz pokreta na
slabo utvrđena uporišta uz artiljerijsku podršku i sadej-
stvo sa jedinicama Crvene armije vičnim frontalnom rato-
vanju. Kako naši štabovi nisu imali iskustva ni u korišće-
nju artiljerijske podrške, sovjetska komanda odredila je
nekoliko oficira i podoficira iz artiljerijskog puka i mino-
bacačkog divizionu, pa i nekoliko oficira iz puka 113. di-
vizije, da održavaju vezu i usmjeravaju vatru artiljerije.
I u ovoj fazi borbi došlo je do izražaja naše neiskustvo.
Naime, naše jedinice bile su pravi majstori za noćne izne-
nadne napade iz pokreta, ali ne i kad je trebalo, pretežno
danju, sistematski nastupati, a na dostignutim položajima
održati se i brzo se ukopati. Takođe je nedostajao pionir-
ski alat, pa su zato jedinice pretrpjele dosta teške gubitke,
kao i slijedećih dana u napadu na Kragujevac.

Drugu fazu (16—21. oktobra) karakteriše napad na
jako utvrđen odbrambeni rejon. Sve tri brigade 17. divi-
zije pokazale su se veoma uspješnim u ranijim napadima

na naseljena mjesta, iako brojno slabije od neprijatelja i sa nedovoljnom organizacijom vatrenog sistema. Međutim, ne treba zaboraviti da su Tuzlu, Gračanicu, Maglaj, Vareš i Sokolac pretežno branili domobranci i muslimanska milicija, koji se nisu isticali velikom upornošću u borbi, dok su Kragujevac isključivo branili Nijemci — svjesni da će biti teško kažnjeni za monstruozi zločin prije tri godine.

Naše jedinice prilikom djestva na naseljena mjesta, zbog pomanjkanja teških oruđja, napadale su brzim i iznenadnim noćnim prodorom kroz pronađene šupljine vatreneog sistema neprijatelja, a tek potom su iznutra likvidirale uporište. Ako se u tome nije uspjelo, povlačile bi se na polazne položaje, a onda se napad ponavljao, uglavnom slijedeće noći, ili se odustajalo od njega. U napadu na Kragujevac takva se taktika nije mogla primijeniti: prvo — što je garnizon bio jako utvrđen, a neprijatelj je organizovao dobar sistem vatre; drugo — što se napad nije mogao obustaviti, jer je grad po planu opštih operacija u Srbiji morao biti oslobođen. Zato se sistematski i uporno nastupalo od bunkera do bunkera, od kuće do kuće. Takav napad zahtijevao je veliki broj teških oruđa, ukopavanje na dostignutim linijama ili utvrđivanje i barikadiranje u pojedinim objektima i kućama u samom gradu. A ti uslovi nisu ostvareni, pa su i žrtve 18. i 19. oktobra bile velike — naročito kod 6. proleterske brigade, a napredovanje sporo. Tek 20. oktobra, kada su se pojavili sovjetski tenkovi na ulicama grada, situacija se promijenila na bolje, pa je sredinom dana, prodorom do centra grada, uglavnom prestao otpor Nijemaca. Nedovoljno iskustvo u sistematskom lomljenju okruženog neprijatelja, a i izvjesna nebudnost, omogućili su generalu Fišeru,¹⁶ da se probije prema Kraljevu.

Popunjena ljudstvom i materijalom, i sa formiranim jedinicama rodova i službi, 17. divizija se približila tipu savremene pješadijske jedinice, sposobne za izvršenje većih i složenih zadataka. Njeno brojno stanje i naoružanje

¹⁶ Komandant svih snaga upućenih za odbranu Kragujevca.

koncem oktobra i početkom novembra bilo je slijedeće: 8.970 boraca i starješina; 910 tovarnih, teglećih i jahaćih konja; 122 jednoosovinska i dvoosovinska konjska kola; 3 kamiona, 3 osobna automobila, 3 motocikla sa prikolicom i 6 bicikla; zatim: 5.925 pušaka, 185 puškomitraljeza, 438 automata, 195 lakih mitraljeza, 13 mitraljeza, 20 protivtenkovskih pušaka, 6 protivtenkovskih topova, 46 teških i 18 lakih minobacača i 7 artiljerijskih oruđa 75 mm i 100 mm."

¹⁷ Zbornik 1/15, dok. 27.